

mærkelsesværdigt, at tabet af en betydelig flåde i Ægypten omkring 454 ikke lammede Athens ekspansive politik. Der må til stadighed have været adskillige skibsskrog i Piræus, der måtte kunne udstyres med takkelage. Til gengæld må man medgive forfatteren, at mange trierer kan være bygget i fremmed havn. Endvidere skal nævnes spørgsmålet om flådeadministrationen i 5. årh. epimeletai ton neorion. Disse embedsmænd er velbevindt i 4. årh., og det er dem, der står bag publikationen af flåderegnskaberne. Men eksisterede disse embedsmænd også i 5. årh.? Diskussionen herom refereres side 232 note 32, men valget af den systematiske skildring forhindrer, at problemerne foldes ud. Det er således svært for den interesserede historiker at finde ud af, hvordan flåden fungerede på et givet tidspunkt i en konkret historisk situation.

Disse beskedne indvendinger kan ikke dølge, at vi med Gabrielsens sidste bog står over for et stykke meget dygtig og velgennemført primærforskning. Kilder er fremdraget og endevendt med største omhu, og nye resultater fremlagt i en kort og koncis form. Bogen vil blive benyttet af forskere i mange år, også når en ny udgave af flådeindskrifterne forhåbentlig inden kort tid skal fremlægges. I min opposition mod disputatsen omtalte jeg spøgefuldt den endelige nu foreliggende bog som folkeudgaven af disputatsen. Det blev den ikke. En bog bliver ikke mere folkelig af, at man undlader at citere kilderne på græsk. Vi trænger stadig til en samlet historisk fremstilling af den attiske sømagt. Den ville Vincent Gabrielsen kunne skrive på overbevisende måde.

Jens Erik Skydsgaard

JESPER CARLSEN: *Vilici and Roman Estate Managers until AD 284. Analecta Romana Instituti Danici Supplementum XXIV, »L'ERMA« di Bretschneider, Rom 1995. 208 sider.*

Romersk landbrug er blevet et yndet tema for forskningen i de sidste årtier, og denne afhandling, der forsvaredes for den filosofiske doktorgrad september 1995, føjer sig ind i en meget stor tradition, hvad man let ser af den meget omfangsrige bibliografi. Dette hænger naturligvis sammen med erkendelsen af, at den agrare sektor spiller en væsentlig rolle i alle præindustrielle samfund.

Emnet for monografien er den forvalter, der ledede og fordelte arbejdet på en romersk gård, hvis ejer ikke boede fast på stedet, men kun

lejlighedsvis besøgte den og inspicerede. Denne type brug var baseret på en produktion med henblik på et marked i modsætning til det lille brug, hvor produktionen stort set konsumeredes af bonden selv. En sådan markedsøkonomisk enhed kaldtes en *villa rustica*, arbejdskraften var stort set slaver, og forvalteren selv, *vilicus*, var selv en slave, men en betroet slave, der stod til regnskab over for herren. Den romerske ekspansion i Middelhavet gav den romerske overklasse adgang til uhyrlige rigdomme, som oftest investeredes i jord der dyrkedes med importeret ufri arbejdskraft, mens en stor del af den arbejdsduelige mandlige befolkning tjente som soldater i de sejrige hære. Karakteristisk nok samledes jorden sjældnere til egentlige godser. Der er tale om strøgods, og i et ikke industrialiseret landbrug er fordelene ved stordrift minimale, ikke mindst når arbejdskraften er slaver, som kunne være vanskelige at styre.

Det er klart, at forvalteren i denne produktion er en nøglefigur, og det er helt rimeligt at ofre ham en monografisk behandling.

Bogens opbygning er klar. Vi starter med en *Introduction* om »sources and approach«. Kilderne er først og fremmest de romerske lærebøger i landbrug, forfattet af Den ældre Cato, Varro og Columella, der skrev deres afhandlinger fra midten af 2. årh. f.Kr. til midten af 1. årh. e.Kr. med ca. et hundrede år imellem. Deres værker er veritable håndbøger i landbrug og omhandler snart sagt alt, fra bygninger over jordbehandling og afgrøder til arbejdskraften og dens organisering. Skrifterne har præg af råd og anbefalinger til ejeren og er således normative af karakter, idet de skildrer, hvorledes man bør gøre, ikke hvorledes virkeligheden er.

Desuden findes landbruget skildret i glimt i hele den antikke litteratur, lidt uheldigt kalder »fiction« (side 27). Dette er en broget blanding af genrer fra den gamle komedie af Plautus over Horats satirer til Ciceros taler og filosofiske skrifter, Martials epigrammer og Petronius' og Apuleius' romaner. Senecas breve regnes med her, mens Den yngre Plinius' breve behandles for sig i tilknytning til onklens *Naturalis Historia*.

Det er her næsten umuligt at afgøre, hvad der er facts og hvad der er fiction, men ikke mindst når det drejer sig om forfattere, der som Plautus og Petronius giver sig ud for at være morsomme og satiriske, må man være på vagt. Hvori ligger det morsomme? Er det fordi den karikerede virkelighed ligner eller er det fordi den er absurd?

Endelig er der indskrifterne, hvori der nævnes en *vilicus*. Her er det forfatterens fortjeneste, at han har støvsuget publikationerne for deres epigrafiske materiale og behandler det – vel vidende at indskrifterne

altid har karakter af »samples«, det er illustrativt, men ikke repræsentativt.

Det kan nu undre, at kap. 2 efter en kort diskussion af ordet *vilicus* og dets betydning, kaster sig over *vilicus*-begrebet uden for landbruget, nemlig *vilici horti*, parkforvaltere, og »*vilici in the financial administration*«. Her er der klart tale om sekundære funktioner i forhold til den primære, nemlig i landbruget. Man har indtryk af, at forfatteren vil rydde op i materialet, ikke mindst i det epigrafiske, hvor disse er overrepræsenteret. Havedyrkningen er imidlertid en integreret del af landbruget, og med til slaveforvalterens opgaver er også produktion af frugt- og grøntsager, både til konsum og til salg. Distinktionen er altså ikke antik, men alene forårsaget af, at byen Rom – ofte ved testamentarisk gave – besad en række parker, som naturligvis måtte passes, og naturligvis passes af slaver. Kun disses repræsentation i det epigrafiske kildemateriale betinger denne særbehandling. *Vilici* i finansadministrationen er mere enigmatisk, men de kan kun forklares ved den romerske administrations mærkelige blanding af privat og offentlig. Her er ikke tale om privatisering, for administrationen var i republikansk tid i vid udstrækning baseret på embedsmandens private stab af slaver, som fulgte ham i hans embeder. Først i løbet af kejsertiden udvikledes en mere professionel stab af slaver, som ofte blev frigivet i løbet af karrieren.

I forbindelse med dette oprydningsskapitel omtales også slaven som *institor*, d.v.s. som økonomisk ansvarlig for transaktioner. Dette er et senere institut fra måske andet årh. e.Kr., hvor der indføres en særlig procesform, *actio institoria*, hvorefter slaven – og dermed hans ejer – kan retsforfølges. Man må jo ikke glemme, at retsinstitutterne følger med tiden, og det kan have været en nødvendighed at kunne retsforfølge en ganske selvstændig finansembedsmand, f.eks. på en toldstation, selvom han var slave. Disse funktioner kan imidlertid ikke overskygge det faktum, at *vilicus* hører til på landet som leder af en bondegaard.

Kap. 3 har da også titlen *vilicus rusticus* – med et selvopfundne terminus *technicus*, der ikke findes i kilderne. Dette kapitel er afhandlingens centrale. Her behandles snart sagt alle forvalterens opgaver – undtagen de, der har med selve landbruget at gøre. Især landbrugsforfatterne understreger, at *vilicus* skal være all-round uddannet i landbrug og skal kunne deltage i alle slags arbejder, om ikke andet så for at vise hvordan det skal udføres. Hvilke arbejder der er tale om interesserer ikke forfatteren. Det fremgår imidlertid af kilderne, at der er tale om en vidt udbredt specialisering af arbejdet, og *vilicus* skal vide noget om det hele, både i teori og praksis. Landbruget er både en *ars* og en *scientia*, der er

tale om såvel praksis, ars i betydningen af håndværk, og mere teoretisk viden, således som Varro udtrykker det i 1,3. Ved at fravælge omtalen af landbruget selv placerer forfatteren sin bog som administrationshistorie, ikke agrarhistorie.

Landbrug læres gennem praksis, siger landbrugsforfatteren, d.v.s. at selve uddannelsen af egnede kandidater til den betroede forvalterpost ligger i det private regie – lige som praktisk taget al uddannelse i oldtiden. Særlig vægt lægges på de moralske egenskaber. Der er ingen ende på de moralske kvalifikationer, en vilicus skal besidde. Man kunne med forfatteren fristes til at tolke opremsningen af disse egenskaber som udtryk for, at dovre, uduelige og bedrageriske forvaltere var almindelige, men dette må bero på en gisning. Netop landbrugsforfatterens normative karakter tillader ikke nogen simpel slutning til virkeligheden, og de øvrige kilder giver ikke støtte for den ene eller anden tolkning. Givet er det imidlertid, at den betroede forvalter har en betydelig grad af bevægelsesrum, også i økonomisk henseende. Han kan inden for rimelige grænser købe og sælge, men om han af den grund kan betegnes som institor forekommer mig tvivlsomt. Romerrettens regler for køb og salg er komplicerede, men man glemmer ofte, at ejendomsretten ved simpelt kontantkøb i oldtiden som i vore dage simpelthen overgår til køber derved, at han besidder det købte ved usus eller usucapio. Det meste køb og salg på landet har vel netop været sådant kontantkøb, ofte i forbindelse med køb og salg på omrejsende markeder eller ved anskaffelse af større maskiner som oliven-/vinpressen og olivenkværnen. Sådanne transaktioner behøvede næppe nogen formel retsbeskyttelse.

Vilicus har som den, der leder og fordeler arbejdet, også ret til at straffe sine undergivne slaver, ligesom han har en række privilegier, herunder retten til at leve i et quasiægteskab med vilica, der tager sig af husholdningen og leder de andre kvindelige slavers arbejde. Han har også mulighed for selv at skaffe sig midler gennem retten til peculium, en quasiejendomsret, som om ikke formelt, så dog reelt tilhører ham og følger ham ved en eventuel frigivelse. Alt i alt er forvalteren en privilegeret nøgleperson indenfor landbrugsproduktionen, og indskrifter viser da også, at han kan opstille votivindskrifter og gravsten for andre, ligesom vi i indskriftsmaterialet også finder gravskrifter over afdøde forvaltere. Disse adskiller sig normalt ikke særligt fra andre indskrifter og vidner om, at forvalteren er gledet ind i det romerske samfunds hierarchiske opbygning på sin bestemte plads.

Alternativet til den slavedrevne villa rustica ledet af en forvalter er bortforpagtede brug, hvor forpagteren for en årrække og et bestemt beløb i forpagtningsafgift driver en gård – ofte naturligvis med slaver.

Vanskeligheden her er, at forpagteren på latin hedder *colonus*, der også betyder indbygger i en romersk koloni eller simpelthen bonde. Vi kan altså ikke være sikre på, når vi træffer ordet, om det betyder det ene, det andet eller det tredje.

Forfatteren behandler forpagtningerne i kapitel 4, *Vilicus et colonus*, men afstår fra at tage stilling til, hvornår bortforpagtning bliver en normal forteelse i den agrare økonomi. Vi må nøjes med en henvisning i en note (339 side 104 f) til litteraturen herom. Heller ikke spørgsmålet om overgangen fra kontant betaling til betaling i naturalier interesserer forfatteren, se side 134 med note 425. Hele diskussionen om en eventuel afsætningskrise i anden halvdel af 1. årh. med naturaliebetaling til følge interesserer ikke, heller ikke en diskussion af, hvilken driftsform der var den mest rentable. Man skal altså ikke gå til denne bog, dersom man er interesseret i økonomisk historie. Det er karakteristisk, at noten vedrørende den påståede krise i landbruget, som forfatteren ikke tager stilling til, findes i kapitel 5 om den funktionær, der kaldes *actor*, og som synes at stå imellem ejer og vilicus eller colonus. Hans funktion synes især at være af økonomisk art. I afhandlingens sidste kapitel omtales en række andre betroede funktionærer i husstanden, *atriensis*¹, *dispensator* og *procurator*, og forfatteren forsøger at vise, her som i det konkluderende kapitel, hvorledes der sker en ændring i deres rangfølge i den interne hækkeorden. Vilicus og *atriensis* var meget betroede folk i den ældre periode, men der indskydes overordnet personale mellem dem og ejeren i løbet af kejsertiden.

Vi mangler imidlertid en forklaring på dette fænomen. Det skyldes formentlig, at den enkelte husholdning gror og gror, rigdomme koncentrerer på færre og færre hænder og den enkeltes formueforhold bliver så komplicerede, at der kræves en mere professionel ledelse af de mangeartede forretninger end den, en vilicus kan præstere. Han er stadig bundet til den enkelte gård med tilstedeværelsespligt, så at han kan fortsætte med at lede og fordele det daglige arbejde på gården.

Bortset fra denne sidste konstatering, der dog ikke får en tilstrækkelig klart markeret økonomisk forklaring, er bogen systematisk anlagt, ikke historisk. Det er et ret statisk billede der gives, og forfatteren anlægger da heller ikke noget kronologisk syn på kilderne. Man springer fra Plautus

¹ Normalt behandles de latinske kilder korrekt, men netop vedrørende *atriensis* er der en kedelig misforståelse i oversættelsen af Ciceros *Paradoxa Stoicorum* V 37, hvor teksten læser *at*, men oversættelsen synes at være baseret på *et*. Dette betyder det modsatte, hvorved kildestedet, der tolkes som et vidnesbyrd om devalueringen af stillingen som *atriensis*, i stedet angiver, at *atriensis* er overordnet det øvrige personale. Fejlen er ikke afgørende, idet man kan sige, at byhusholdningen er estatemanagement uvedkommende.

over Horats til Martial og tilbage igen. Dette noget flimrende billede, der skyldes forfatterens ønske om at inddrage alle kilder, forhindrer læseren i at se en udvikling i administrationen af landbrugsejendommene over en periode på henved femhundrede år. Det er et spørgsmål, om man kan skildre en sådan administration meningsfuldt uden at inddrage de økonomiske aspekter, men dette er forfatterens valg, eller snarere fravalg. Bogen henvender sig således i høj grad til specialister.

Til gengæld må man sige, at forfatteren er endog særdeles velbevandret i sine kilder og i den meget omfattende moderne forskning. Især noterne vidner om en ganske suveræn beherskelse af hele lærdomsapparatet. Dette er måske meget karakteristisk for de krav, mange mener der må stilles til en disputats. Disse krav kan imidlertid – som det forekommer mig tilfældet her – gå ud over bredden af emnevalget. Nogle har hævdet, at historiens krise netop beror på den professionalisering af forskningen, der er fundet sted i de sidste årtier. Flere og flere skriver mere og mere om stedse mere detaljerede emner. Dette gælder ikke mindst inden for udforskningen af Antikken, der måske er den mest internationale del af historien. Afgørende for vor videnskabs relevans er imidlertid de problemstillinger der opstilles, og der er ingen tvivl om, at forfatteren her har været vel økonomisk i sin tematisering af problemerne.

Jens Erik Skydsgaard

GERDA BONDERUP: Cholera-Morbro'er og Danmark. Billeder til det 19. århundredes samfunds- og kulturhistorie. Aarhus Universitetsforlag, 1994. 416 sider.

Interessen for medicin, sygdomme, læger og sundhedsvæsen har været stærkt voksende blandt historikere og andre humanister i de seneste årtier. Gerda Bonderup har med sin disputats »Cholera-Morbro'er og Danmark – Billeder til det 19. århundredes samfunds- og kulturhistorie«, ydet et bidrag til denne forskning, på et hidtil stort set udforsket område: den danske koleraepidemi i 1853. Koleraen ramte kun større dele af Danmark én gang, men da til gengæld hårdt. I København blev 7.200 syge og 4.700 døde, i Århus blev 336 syge og 213 døde. Det var byerne, der blev ramt, og dér især de fattigste dele af befolkningen.

Bogen er rigt illustreret med fyldige billedtekster og et 30 sideres bilag med kilder, som er med til at give læseren en oplevelse af, hvordan